

- А.М. Трембіцький. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2025. 476 с.; іл.
3. Пекарчук Степан. Повстання на Брацлавщині. Літопис Червоної Калини: ілюстрований журнал історії та побуту (Львів). 1930. Ч. 4. Квітень. С. 9–10.
 4. Охріменко. Повстанські отамани. Свобода (Джерсі-Сіті). 1921. Ч. 172. 26 липня. С. 3.
 5. Інформація про повстанські загони на теренах Брацлавщини в першій половині 1920-х рр. ДАВіО, ф.Р-6023, оп. 4, спр. 28373 Слідча справа № 320 по звинуваченню Зембицького Р.П., 24.03.1922 – 3.05.1922, арк. 14.
 6. Брацлав. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Брацлав> (дата звернення: 26.05.2025). Назва з екрану.

Валерій Рекрут

БОЛЬШЕВИЦЬКІ АМНІСТІЇ 1920-21 РОКІВ ЯК ЗАСІБ БОРІТЬБИ ПРОТИ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ТЕРИТОРІЇ ГАЙСИНЩИНИ

Анотація. У статті висвітлюється запровадження амністій 1920–1921 рр. як засіб большевицького керівництва УСРР щодо ліквідації повстанського руху на території Гайсинського повіту. Також розглядається специфіка амністування та її вплив на добровільне припинення збройної боротьби з боку учасників повстанських загонів та їх отаманів.

Ключові слова: Гайсинщина, повстанський рух, амністії, амністовані особи, зобов'язання.

Valery Recruit

BOLSEVITIC AMNESTY OF 1920-21 AS A MEANS OF FIGHTING AGAINST THE INSURRECTIONAL MOVEMENT IN THE TERRITORY OF HAYSYN REGION

Abstract. The article highlights the introduction of amnesties in 1920–1921 as a means of the Bolshevik leadership of the Ukrainian SSR to eliminate the insurgent movement in the territory of the Haysyn district. The specifics of the amnesty and its impact on the voluntary cessation of armed struggle by participants in the insurgent units and their atamans are also considered.

Keywords: Haysyn region, insurgent movement, amnesties, amnestied persons, obligations.

У 1920–1921 рр. вище керівництво РКП(б) започаткувало політику амністій щодо учасників збройних формувань, які виступали

проти большевицької влади. Амністії пропонували можливість громадянам повернутися до нормального життя за умови припинення антисоветської діяльності. Насправді, ця чергова авантюра партійної диктатури жодним чином не гарантувала захисту від подальших репресій.

Отже, в ухваленій 7 листопада 1920 р. ВУЦВК постанові «Про амністію до третьої річниці Жовтневої революції» вказувалося, що вперше «... *пролетаріат і селянство Советської України отримали, врешті-решт, можливість спільно з пролетаріатом братньої нам Советської Росії зустріти 3-ю річницю Жовтневої революції. Бажаючи відзначити таку святкову історичну подію, в підсумку якої советські республіки – Росія і Україна стали переможцями над численними ворогами, об'єднаними навколо чорно-жовтого прапора всесвітньої реакції імперіалізму з метою роздушити російсько-українську революцію...*», Президія ВЦВК вирішила звільнити від відповідальності і покарання «...*всіх тих, чий злочини перед робітничим класом Радянської України не носять особливо тяжкого характеру*» [1, с. 137–138].

Із пафосною, на наш погляд, «*большевицкою турботою*» про громадян директива допускала можливість застосувати часткову амністію щодо «*злісних*» дезертирів. Крім того, дослідник В. Василенко зазначав, що у практиці большевиків вперше було згадано про можливість виняткового персонального застосування амністії до винних у «*бандитизмі*». У цю категорії потрапляли вихідці із пролетаріату або незаможного селянства, котрих залучено до злочинної діяльності через їхню недостатню свідомість та легковажність [2, с. 97]. Широкі рамки щодо застосування амністії дозволяли чекістам на суб'єктивній основі ухвалювати висновки щодо вирішення долі того чи іншого бранця. Такою можливістю скористалося керівництво Гайсинської надзвичайної комісії (далі: ГНК). Враховуючи реальну загрозу організованій атаці повстанських загонів на цитадель гайсинських чекістів, начальник ГНК В. Ніковський в наказі вказував: «*Застосувати самі рішучі заходи щодо негайної розгрукки слідчої в'язниці зі всіх справ ГНК*» [3, арк. 123].

На жаль, нам не вдалося знайти дані про кількість заарештованих учасників повстанського руху, але можна сміливо допустити, що кількість амністованих громадян не перевищувала 50 осіб. Також відсутні дані про звільнених від відповідальності злочинців, які скористалися амністією й вийшли на волю із гайсинської в'язниці та камери тимчасового утримування повітової міліції.

Отже, большевицька амністія 1920 р. стала першою спробою політичного керівництва країни задекларувати так звану «*добру волю*» щодо ворогів нової пролетарської влади. Разом з тим, на території Гайсинського повіту для місцевих органів влади, де значилася значна кількість учасників повстанського руху і дезертирів червоної армії, оголошена амністія стала несподіванкою. Місцеві ревкомівці не

організували відповідних комісій, не провели масштабної агітації серед населення й тому ця акція пройшла майже непомітною.

Як виявилось, протягом перших місяців 1921 р. заходи гайсинських повітових силових органів влади не принесли переконливих здобутків у справах ліквідації повстанського руху. Тому очільники місцевого репресивного апарату, ймовірно, *«пронохавши»* десь, що на найвищому рівні готуються серйозні заходи щодо боротьби із так званим *«бандитизмом»*, вирішили виявити власну ініціативу. Мова йде про розповсюджене 4 березня 1921 р. на території повіту «Оголошення № 111», яке видали Гайсинський повітовий виконком і нарада по боротьбі з бандитизмом. Опираючись на ухвалене 25 лютого й оприлюднену 1 березня в місцевій газеті «Известия» постанову згаданої вище наради, керівництво повіту оголошувало, що *«пробачить (амнітує) всіх дезертирів, включаючи і тих, які знаходяться в повстанських бандах, а також осіб, не визнаних дезертирами, але котрі перебувають у бандах, якщо такі добровільно з'являться до советської влади»* [4, арк. 237 зв.]. Найголовнішою тезою оголошення було те, що *«проти дезертирів, добровільно прибулих до військкоматів до 20 березня і щодо всіх інших, амністованих осіб, зареєстрованих в сільських советах і після цього повернулися до мирного трудового життя, не буде порушуватися судових переслідувань. Ні військові частини, ні чека, ні міліція і ніхто інший не мають права їх арештовувати, судити і конфісковувати їхнє майно за вищевказані проступки, вчинені до 1-го березня цього року, що зазначеними нижче представниками советської влади гарантується»* [4]. Оголошення підписали голова виконкому Г. Шевцов, начальник повітової дільниці комбриг 34-ї бригади Тищенко та ін.

Аналіз матеріалів щодо реакції населення повіту на дане оголошення показав, що оприлюднені *«гарантії»* влади не викликали особливої довіри. Масового явлення дезертирів і тим більше учасників повстанських загонів не відбулося.

Певне сум'яття в діяльність місцевих силових органів внесла опублікована у «Вістях ВУЦВК» ухвалена 5 березня 1921 р. постанова V-го Всеукраїнського з'їзду рад «Про амністію» [5, с. 83–84]. Вже 10 березня 1921 р. була передана на місця по телеграфу детальна інструкція про застосування цієї постанови [5, с. 84–88]. Згідно даних документу, загальний нагляд за застосуванням амністії покладалася на Народний комісаріат юстиції. Зокрема, намагаючись створити для советської влади реноме гуманної і демократичної інституції, в інструкції зазначалося, що у випадку якихось суперечностей у застосуванні амністії *«...залишати останнє вирішальне слово за комнезамми, комуністичними осередками та іншими пролетарськими організаціями»*. У цій же директиві більшовики не забули виокремити неабияку роль комнезамів, надавши їм право звільняти від покарання куркулів, яких вони раніше відправили до концтаборів [5, с. 84].

Як виявилось, значна частина амністованих на Гайсинщині підпадала під дію ст. 7, в якій від відповідальності звільнялися всі, хто вчинив до дня публікації інші, ніж зазначені у ст. 6 злочини. Тобто, на волі мала опинитися маса покараних за самогоноваріння, крадіжки, пияцтво, бійки, розпусту та домашнє насилля тощо. Вимоги цієї статті торкалися всіх, хто перебував під слідством або вже був покараний терміном до 5-ти років [5, с. 86].

Загалом, на наше переконання, оголошена чергова амністія не стала виявом справжньої демократії і верховенства права у так званій советській державі. Для окупаційної влади вона стала черговою спробою й, водночас, ефективним інструментом щодо боротьби з повстанцями, адже торкалася долі чималої кількості поневолених громадян. Вочевидь, що амністія була спрямована на внесення у свідомість частини повстанців почуття впевненості, що вони могли повернутися до своїх родин і продовжувати займатися власними господарськими справами. Без сумніву, новоявлена верхівка партноменклатури ставила за мету – посіяти в душах учасників повстанських загонів довіру до нової пролетарської влади і таким шляхом звести нанівець збройний спротив українського селянства.

Розглядаючи матеріали щодо реалізації постанови V-го з'їзду советов УСРР «Про амністію», зазначимо, що нам вдалося виявити певні архівні документи, які частково висвітлюють її проведення в м. Гайсині. На вимогу вищих органів юстиції, вже 9 березня тут була утворена спеціальна комісія для «розвантаження місць у'язнення» в складі представників: повітового виконкому (Семенов), парткому (Усенко), комітету по боротьбі з дезертирством (Єршов), юридичної консультації (Литваківський, Шварц), юридичного відділу виконкому (Неклеєвич), профбюро (Сипківінський) [4, арк. 176]. Згодом, за наказом начальника Г. Земцова, до складу комісії був делегований Ф. Дем'янюк – керівник відділу інформації повітової НК [4, там само, арк. 191].

Вже 11 березня відбулося засідання комісії щодо розгляду справ громадян, котрі утримувалися у слідчій в'язниці повітової НК, які знаходилися в так званій «розробці» оперативників місцевих чекістів. У протоколі комісії першою справою розгляду стала доля учасників «антидержавного заклоту», вчиненою групою старообрядців на чолі Кузьми Каламакіна та Якова Загіки. Названі вище заклотники перебували під арештом, а їх співучасники (Яків Гусляков, Ганна Загіка, Арсеній Капкан, Микола Голованов, Дем'ян Сорокаумов, та Арсеній Біловол) були звільнені під поруку. На жаль, ми не маємо конкретних даних, у якій спосіб ця купка православних ортодоксів-християн збиралася здійснити «заклот». Загалом, згадані вище миряни «істинної православної віри» не вирізнялися лояльністю до советської влади, що, на наше переконання, стало приводом для їх арешту й повідомлення про успішне проведення операції щодо ліквідації «антидержавного заклоту» на Гайсинщині. Тому, члени комісії, ознайомившись із обвинувальним висновком слідства,

вирішили залишити під вартою К. Каламакіна та Я. Загіку й до учасників всієї групи заколотників амністію не застосовувати [4, арк. 176].

У цьому ж протоколі засідання комісії учасники, розглянувши справу про черговий заколот проти советської влади, який начебто збиралися вчинити Мокрина Сікорська і Параска Гладка, ухвалили постанову про відмову в звільненні з-під арешту згаданих вище громадян. Мотивом відмови стало «...наявність компрометуючих матеріалів та незакінчене слідство» [4, арк. 191].

Розглядаючи справу К. Курченка, звинуваченого в зберіганні зброї й підозрюваного в здійсненні декількох вбивств, вирішили залишити під вартою. Подібну постанову члени комісії ухвалили щодо селянина Семирічки Є. Харука, який був учасником загонів А. Волинця та Гиви-Плохотнюка. У матеріалах слідства значилося, що під час служби в загоні А. Волинця він отримав від Китайгородського млина контрибуцію, з якої 5000 руб. дісталися йому. Тому, враховуючи, що чекісти ще не до кінця вияснили всю ступінь його вини, члени комісії ухвалили постанову про звільнення Є. Харука [4, арк. 175].

Наступного дня члени президії повітового виконкому в складі голови – І. Грановського, члена – Д. Борисова і секретаря П. Полторака розглянули представлені протоколи комісії щодо розвантаження місць ув'язнення. Президія ухвалила постанову про негайне звільнення наступних осіб: К. Гламадзіна, засудженого ревтрибуналом 12-ї дивізії за пияцтво; С. Грунковського, засудженого повітовою НК за втечу з-під варти. Ухвалили постанову звільнити П. Кравчука, покараного за дезертирство, але відправити його в розпорядження комісії по боротьбі з дезертирством [4, арк. 172].

Цікавим, на наш погляд, стало наступне рішення президії, яка, вивчаючи матеріали щодо справи старообрядців К. Каламакіна і Я. Загіки, пропонувала повітовому парткому терміново розглянути цю справу і подати її на повторний розгляд. Ясна річ, переслідування місцевих старообрядців ініціювали діячі партійного комітету. Хтось з них вбачав загрозу диктатурі партапарату цієї незначної релігійної громади.

Наступними амністованими особами стали любителі «зеленого змія», що перебували в ув'язненні за виготовлення цього напою, а інші – за пияцтво. Зокрема, волю отримали виробники самогону Т. Яковенко і М. Крест'янівський, а П. Токарський також отримав змогу вільно перехилити чарчину-другу десь у славній компанії з «друзями-синяками».

Советська влада помилювала засуджених за крадіжки злодіїв Т. Гірелея-Короновського, П. Пересунька, Ф. Волошина, М. Демченка та І. Руцького, а також подарувала волю М. Ятковському і М. Самгородському за службові злочини (без корисної мети) [4, арк. 172].

Подібної участі зазнали ще три злочинці О. Сич, Т. Погорник і К. Баранюк, які були заарештовані й очікували ухвали народного суду. Президія постановила звільнити їх з-під варті на поруки [4, арк.172]

Із буцегарні в червону армію довелося відправлятися злісним дезертирам П. Ковальчуку і К. Кравчуку, а їхнього колегу І. Любонського звільнили від покарання, скасувавши службу в штрафній роті [4, арк.172].

Однак, як виявилось оголошена амністія не створила особливого враження на учасників повстанських загонів. Лише декілька осіб погодилися на помилювання, про яке повідомляли органи окупаційної влади у згаданому вище «Оголошенні № 111». Тому у наступному «Оголошенні № 168» ті ж самі силові органи 24 березня (знову, *«забігаючи поперед батьків»*) оголосили про продовження умов амністії до 15 квітня 1921 р. В тексті прокламації підписанти оголосили про певні *«успіхи»* в справах амністування добровільно прибулих повстанців. За їхніми даними, в органи окупаційної влади здався учасник банди Гиви і Лиха гайсинчанин Яків Гладун, який добровільно *«видав багатьох учасників та укривачів цих обох банд, внаслідок чого банда Гиви була розбита»* [6, арк. 116].

Звісно, рапортуючи про знищення повстанського загону Гиви, представники окупаційної влади в черговий раз поширили брехню, намагаючись увести в оману населення та окремих повстанців. Насправді, отаман Гива-Плохотнюк напередодні Великодня дозволив бійцям розійтися по домівках і провести святкові дні у своїх родинах. Також отаман не наказував бійцям повернутися до повстанської боротьби в числі загону, а, за бажанням, дозволив пройти процедуру амністування [7, с. 147]

До речі, в оприлюдненому «Оголошенні № 168» змінилася група підписантів. Зокрема, поставили підпис новий голова повітового виконкому Іван Грановський, начальник 72-ї бригади Доманович, відомий нам Силицький і Хитрук, повітовий продовольчий комісар Луценко, завідувач РСІ Борисов, секретар гайсинського комітету КП(б)У Вітенко і Цмокалюк. На наш погляд, родзинкою цієї прокламації стало те, що її текст затвердив член Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету А. Семенів (він же, колишній депутат II-ї російської державної Думи 1907 р. скликання) [6, арк. 116].

Слід зазначити, що відчувши високу ефективність нової амністії як альтернативного засобу боротьби з повстанським рухом, 13 квітня 1921 р. ВУЦВК ухвалив постанову про подовження терміну *«явки бандитів»* у розпорядження місцевої влади до 15 травня включно [6, арк. 116].

Додатковим кроком, спрямованим на популяризацію демократичних засад діяльності советської влади й, заодно, на послаблення повстанських настроїв серед широких мас стала чергова так звана *«Першотравнева амністія»*, ухвалена 27 квітня ЦВК УСРР. У постанові значилося, що всі, хто перебував під слідством, а також вже відбував покарання за статтями адміністративного і кримінального

кодексів, що передбачали утримання під вартою до 1 року, були амністовані. До них приєднувалися ще категорія засуджених громадян, яким залишилося відбувати покарання терміном менше одного року [5, с. 223].

Оглядаючи декілька актів зазначеної вище комісії, ми зустріли низку документів про утримання громадян у концентраційних таборах, що яскраво спростовують всенародно поширену брехливу большевицьку ідеологему про концтабори як витвір нацистської Німеччини. Так, на підставі «першотравневої амністії» звільнили від утримання та примусової праці у Вінницькому концтаборі подружжя Фані і Мейєра Бейзерів [4, арк. 183]. Подібний акт був ухвалений щодо бранців згаданого вище закладу П. Німої та І. Бармана [4, арк. 234]. Пощастило Гнатові Терлецькому, якого також звільнили від примусової праці, яку йому, за рішенням Гайсинського особливого народного суду, належало виконувати протягом 3-х місяців [4, арк. 234].

Загалом, обіцяне припинення переслідувань учасників повстанських загонів стало черговою оманю з боку органів окупаційної влади. Насправді, ідеологія цих амністій була спрямована на ліквідацію повстанських загонів та дезорганізацію заходів уряду УНР щодо проведення всеукраїнського повстання. На наше переконання, зазначені вище амністії 1921 р. виконали свої функції в переважній більшості щодо так званого розвантаження місць утримання кримінальних злочинців та бранців буприв і концентраційних таборів. Очікуваної ліквідації повстанського руху не відбулося, що не задовольнило вище партійне керівництво ні в Москві, ні в Харкові.

Торкаючись ситуації на теренах Гайсинщини, зазначаємо, що після закінчення продовженого терміну дії амністії (до 15 травня включно) окупаційна влада підбила перші підсумки цієї галасливої політичної кампанії. Як виявилось, на території Гайсинського повіту очікуваного масового явлення учасників повстанського руху у військові частини та місцеві відділи чекістів і міліції не відбулося. Зокрема станом на 16 травня 1921 р. добровільно здалися лише 60 громадян з різних волостей повіту. Жоден боєць чи отаман повстанських загонів не повівся на умови амністії і з повинною не явився. Найбільша кількість повстанців (43 особи) добровільно здалися в період 1–15 травня [8, арк. 1]. Про конкретні дані щодо явлення обвинувачених у бандитизмі в розрізі окремих волостей можна ознайомитися в нижчеподаних матеріалах:

Таблиця № 1.

№ з/п	Назва волості	Загони	Загони	Загони		Єврей. погроми	Разом
		Лихо Хмара	Гива-Плохотнюк	Голуб Підкова	Волинець		
1.	Кіблицька				1	17	18
2.	Гранівська	1	5		1		7
3.	Кисляцька	6	12			1	19
4.	Кунянська	3	3	1		1	8

5.	Н.-Кропивнян.	1	1	1			3
6.	Краснопільська				2		2
7.	Теплицька			1			1
8.	Хашчеватська			1			1
9.	Липов. повіт	1					1
	Разом	12	21	4	4	19	60

Аналіз даних наведеної вище таблиці свідчить, що большевицька агітація найбільше вплинула на учасників повстанського загону Гиви-Плохотнюка, які вирішили здатися в повітову НК. Як зазначалося вище, отаман на передодні Великодня (1 травня) дозволив бійцям розійтися по домівках і в колі родин провести це величне свято. Крім того, він дозволив повстанцям на їхній розсуд, амністуватися або повертатися назад для продовження боротьби проти окупантів. За даними дослідника К. Завальнюка, отаман Гива-Плохотнюк у цей час «... *переховувався у вчителя з с. Гунча. При ньому залишилось ядро загону в 20 шабель*» [8, арк. 1].

Повернувшись додому, повстанці вочевидь побачили й почули про жорстоке переслідування їхніх родин (обшуки, конфіскація майна, обмеження виборчих прав тощо). Тому багато хто з них змушений був дослухатися до прохання батьків і родичів і припинити збройну боротьбу та добровільно здався в органи окупаційної влади.

Аналіз персонального складу амністованих повстанців, зокрема дані про їхнє землеволодіння, переконливо спростовують міф большевицької пропаганди про те, що так звані «*політбанди*» складалися переважно з куркулів та їх пасинків. Так, із 60 громадян, що погодилися пройти процедуру амністування, лише 2 учасники володіли землею в межах так званої «*трудової норми*», 4 чоловіка взагалі не мали наділів [9, арк. 57–57 зв.]. Тому большевицька галаслива пропаганда про виникнення повстанського руху на Поділлі як ініціативи «*сільської буржуазії*», тобто заможних селян (куркулів), не витримує жодної критики.

Разом з тим, певна частина повстанців, опираючись виключно на господарську доцільність і прохання родин припиняти боротьбу проти окупантів.

Принагідно зазначимо, що найбільше громадян явилось на амністії із містечка Гранів – 10 чол., с. Карбівки – 7 чол., Харпачки – 6 чол., Кисляка – 3 чол., Нараївки – 3 чол. До Гайсинської НК прибуло ще по 1–2 повстанці із Мітлинець, Тишківки, Носівець, Кузьминець, Шури-Мітлинецької та ін. сіл повіту [9, арк. 2–2 зв.]

За вимогою амністії, всі, без виключення, хто погоджувався на умови амністії, мали надавати підпису про припинення будь-якої боротьби проти чинної влади. Характерним прикладом такого рішення може стати вчинок мешканця с. Карбівка Г. Корнійчука, який мав родину з 3-х осіб і володів 8,5 десятинами землі. На наше переконання, саме економічні чинники змусили його підписати таке:

«Урочисте обіцництво».

Я, нижчепідписавший, бувший бандит з банди Лихо, почувши про амністію 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад, добровільно з'явився до Радянської влади і склавши зброю (рушницю) цим урочисто обіцяю більше ніколи не виступати проти Радянської влади, обіцяю боротися з бандитизмом і бути чесним громадянином Української Соціалістичної Радянської Республіки» [10, арк. 91].

Підбиваючи підсумки проведення амністії у період 05.03 – 15.05. 1921 року на території Гайсинського повіту, ми пересвідчилися, що на умови так званого *«большевицького помилування»* не погодився жоден отаман. Провідники повстанців були переконані, що вожді большевиків, регулярно звертаючись до широких верств населення з вимогою припинити спротив та скласти зброю й скористатися умовами амністії, прагнули лише показово підкреслити *«гуманність і великодушність»* окупаційної влади. Насправді, на амністованих селян чекала низка обмежень у правах і свободах, перебування під постійним наглядом спеціальних органів, обов'язкова співпраця з чекістами НК щодо надання інформації про відомих їм учасників *«політбанд»* тощо

Разом з тим, практика застосування політики амністій протягом 1920–1921 рр. призвела до спаду повстанської діяльності значної кількості учасників руху опору, що сприяло утвердженню протягом наступних 1922–1924 рр. большевицького режиму окупаційної влади на території Гайсинського повіту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ромашкин П. С. Амнистия и помилование в СССР. Москва, 1959 г.
2. Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД КГБ. № 1 (36), 2011 р.
3. ДАВіО, ф.Р-2625, оп. 2, спр. 38.
4. ДАВіО, ф.Р-886, оп. 1, спр. 27.
5. Збірник узакон. і розпоряд. роб.-селян. уряду України за 1921 р., ч. 1.
6. ДАВіО, ф.Р-886, оп. 1, спр. 1а.
7. Завальнюк К. В. Провісники волі. Науково-довідкове видання. «Літинська райдрукарня», 2005, 352 с. 8. ДАВіО, ф.П-421, оп. 1, спр. 9.
9. ДАВіО, ф.Р-925, оп. 8, спр. 81.
10. ДАВіО, ф.Р-886, оп. 1, спр. 4.